ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ ՍԵՐԳԵՅ ԱՐԹՈՒՐԻ

ՀԱՅ-ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1991-2008 ԹԹ.

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-2019

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Մինասյան Է. Գ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Մովսիսյան Ֆ. Վ.

պատմական գիտությունների թեկնածու
Մակիչյան Վ. Լ.

Առաջատար կազմակերպություն՝ Խաչատուր Աբովյանի անվան
հայկական պետական
մանկավարժական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2019 թ. հուլիսի 9-ին ժամը 14^{00}-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈԿ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2019 թ. մայիսի 23-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտքարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ՝ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Հ. Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ներկայացվող ուսումնասիրությունը վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության հարաբերությունների տարբեր ոլորտներին և ընդգրկում է 1991-2008 թթ. ընկած ժամանակաշրջանը: Սա երկու երկրների հարաբերություններում կարևոր մի ժամանակահատված էր, երբ սոցիալիստական ճամբարի և ԽՍՀՄ փլուզումից հետո հանդես եկան նորանկախ բազմաթիվ երկրներ, իսկ որոշ երկրներում հաստատվեցին տնտեսական նոր տարաձևեր ու կառավարման նոր համակարգեր: Ե՛վ Հայաստանի Հանրապետությունը, և՛ Բուլղարիայի Հանրապետությունը անցել են այս փոփոխությունների միջով: Ուսումնասիրվող թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով, որոնցից նշանակալի են հետևյալները. հայ և բուլղար ժողովուրդները ունեցել են անցյալի բազմաթիվ դրվագներ, որտեղ երկու երկրների ուղիները խաչվել են: Այդպիսի դրվագներ կային և նոր ժամանակներում, երբ երկու ժողովուրդների հիմնական հատվածը ապրում էր ու իր գործունեությունը ծավալում էր Օսմանյան կայսրությունում, և՛ նորագույն ժամանակներում, երբ Հայաստանը և Բուլղարիան հայտնվեցին սոցիալիստական աշխարհակարգի հանգրվանում: Երկու երկրների պատմական անցյալը և ժամանակակից փուլում նրանց հարաբերությունները խիստ հետաքրքրական են, քանզի ունենալով շատ նման անցյալ կարևոր է ուսումնասիրել նորագույն շրջանում նրանց պատմության զարգացման ուղղությունը: Հետաքրքրական է դառնում, արդյոք կան զուգահեռներ երկու երկրների պատմական զարգացման ուղու մեջ ժամանակակից պատմափուլում, ինչպես է ազդել այդ նույն պատմական անցյալը երկու երկրների զարգացման վրա: Ուսումնասիրության արդիականությունը կայանում է նաև նրանում, թե հետսոցիալիստական աշխարհում ձևավորված հասարակությունները զարգացման ինչպիսի ուղի են ընտրել և միմյանց հետ հարաբերությունները ինչ սկզբունքների վրա են կառուցում: 1991 թ. սկսած ՀՀ-ում և ԲՀ-ում սկսեցին տնտեսական, քաղաքական, մշակութային բազմաթիվ փոփոխություններ, որոնք երկրների համար նոր պատմական ուղեգիծ դարձան: Բուլղարիայի Հանրապետությունը անցնելով բարդ ժամանակահատված՝ 1990-2000-ական թթ. սկսեց կայուն քայլերով շարժվել դեպի ԵՄ և Արևմտաեվրոպական երկրների հետ ավելի բարձր հարաբերությունների հաստատում, իսկ ահա ՀՀ-ը շարունակեց իր

սերտ քաղաքականությունը ՌԴ հետ և եվրոպական գործընկերներ փնտրելուն և նրանց հետ համագործակցելուն զուգընթաց ավելի շատ գործակցում է նախկին ԽՍՀՄ երկրների հետ: Այնուամենայնիվ ԲՀ-ը այս առումով այն երկրներից է, որի հետ Հայաստանը և խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին պահպանում է կայուն հարաբերություններ:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Ատենախոսության մեջ նպատակ ենք դրել կոնկրետ փաստական նյութերի հիման վրա ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության հարաբերությունները դիվանագիտական, տնտեսական, մշակութային, գիտակրթական ոլորտներում:

Ելնելով նշված նպատակից, մեր առջև դրել ենք հետևյալ կոնկրետ խնդիրները.

- Վերլուծել ՀՀ և ԲՀ երկկողմ քաղաքական ու դիվանագիտական հարաբերությունների ձևավորման և զարգացման ընթացքը ու հետևանքների լուսաբանումը, դրանց պատճառահետևանքային կապերի բացահայտումն ու արժեվորումը:
- Քննարկել հայ-բուլղարական միջպետական հարաբերությունների զարգացումը, երկկողմ եկեղեցական կապերը, երկու երկրների համար կարևորագույն քաղաքական խնդիրների վերաբերյալ պետությունների դիրքորոշումը:
- Վեր հանել հայ-բուլղարական առևտրատնտեսական կապերի հաստատումը և զարգացումը, միջկառավարական մարմինների ձևավորումը և գործունեությունը:
- Ներկայացնել բուլղարահայ համայնքի, նրա առանձին գործիչների, համայնքի մշակութային կառույցների և նրա դերի կարևորումն ու արժեվորումը երկկողմ քաղաքական հարաբերություններում:
- Վերլուծել հայ-բուլղարական մշակութային, գիտակրթական կապերի զարգացման աստիճանը, դրանցում առկա բացերն ու խնդիրները, զարգացման տեսլականը և առկա հնարավորությունների օգտագործման հիմքերը:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ: Մեր կողմից ուսումնասիրության առարկա դարձած հիմնահարցը նշված ժամանակագրական սահմաններում մինչ օրս հայ պատմագիտության մեջ ամբողջական, համակարգված ուսումնասիրության չի ենթարկվել, թեպետ ատենախոսությանն այս կամ այն չափով առնչվող առանձին խնդիրներ

քննարկվել են: Ատենախոսության մեջ առաջին անգամ փորձ է արվել ընդգծված կերպով վերլուծել ՀՀ և ԲՀ հարաբերությունները ամենաբազմազան ոլորտներում: Այս հարցի վերաբերյալ սույն ատենախոսությունը առաջին աշխատանքն է, որտեղ փորձ է արվել հայկական և բուլղարական արխիվային նյութերի, սկզբնաղբյուրների, հրապարակի վրա եղած գրականության, մամուլի հրապարակումների հիման վրա ներկայացնել հայ-բուլղարական բազմակողմ հարաբերությունները ՀՀ անկախության շրջանում:

Երկրորդ՝ վեր են հանվել երկու երկրների միջև առկա դիվանագիտական շփումները, բարձր մակարդակի հանդիպումների նախապատրաստական աշխատանքները և տարբեր հարցերի վերաբերյալ երկկողմ մոտեցումները:

Ատենախոսության վերլուծությունների արդյունքում պարզվել է, որ ՀՀ և ԲՀ հարաբերությունները ունեն բավական բարձր մակարդակ, անցել են ուրույն զարգացման ուղի, հիմնված են փոխադարձ հարգանքի, միմյանց սկզբունքները միջազգային ասպարեզում հարգելու և հնարավորության դեպքում բարձր ատյաններում փոխադարձ աջակցության վրա: Այնուհանդերձ երկկողմ հարաբերությունները ունեն բազմաթիվ չլուծված ու բաց հարցեր, զարգացման բազմաթիվ ուղղություններ ու առաջընթացի մեծ և չօգտագործված ներուժ: Վերջինը հատկապես վերաբերում է տնտեսական հնարավորություններին, որոնք թեև երբեմն-երբեմն մեծ ծավալով զարգացել են, սակայն օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով չեն արձանագրել ցանկալի արդյունքներ: Աշխատանքի վերջում արված եզրակացությունները ևս գիտական նորույթ են պարունակում:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հետազոտությունը գիտականից բացի ունի նաև գործնական-կիրառական նշանակություն: Ատենախոսության դրույթները կարող են օգտագործվել Բուլղարիայի և Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությունների համար: Բացի այդ հայ-բուլղարական հարաբերությունների ներկայացումը հիմք են Հայոց պատմության հետխորհրդային շրջանի արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրությունների համար և կարող են համեմատության մեջ դրվել այդ ժամանակաշրջանում այլ պետությունների հետ Հայաստանի հարաբերություններում, մասնավորապես, Արևելյան Եվրոպայի երկրների հետ: Աշխատանքը կարող է օգտագործվել նաև հայկական համայնքների պատմությունը ուսումնասիրելիս:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Ատենախոսությունը շարադրվել է փոխկապակցված մեթոդների և մոտեցումների համալիրի միջոցով: Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության հարաբերությունների ընթացքի ու զարգացումների, դրանց վրա ազդած հիմնական գործոնների քննական մեկնության, կիրառվել է փաստերի համեմատական-համադրական սկզբունքը: Հայ-բուլղարական միջպետական հարաբերությունները ուսումնասիրվել են համակարգային մեթոդով՝ ուշադրություն դարձնելով ժամանակագրության պահպանման վրա: Ատենախոսության համար հիմնական աղբյուր դիտվող արխիվային նյութերի, մամուլի ուսումնասիրությունն իրականացվել է վերլուծության միջոցով: Մամուլի ուսումնասիրության համար օգտագործվել է նաև նրա գաղափարախոսական դրսևորումները և նշանակությունը: Գնահատվել է դրանց ստեղծման արժեհամակարգն ու քաղաքական պատկերը:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՆՔԸ: Ատենախոսությունը ժամանակագրորեն ընդգրկում է 1991-2008 թթ.: ՀՀ անկախության ժամանակաշրջանում Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության միջև հարաբերությունները սկսեցին զարգանալ ու աստիճանաբար կայունանալով հասնել բավական բարձր մակարդակի: 1991 թ. հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, իսկ Բուլղարիայում փլուզվեց սոցիալիստական համակարգը ու վերջինս անցավ նոր քաղաքական ու տնտեսական զարգացման ուղի: ՀՀ և ԲՀ հարաբերությունները հենց անկախության առաջին շրջանից սկսեցին զարգանալ. Հայաստանը շատ արագ ճանաչվեց ԲՀ կողմից ու սկսեց դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման գործընթացը, որը թեև սկզբում բավական դանդաղ ընթացավ, սակայն աստիճանաբար կայունացավ ու արդեն 1990-ական թթ. վերջերից մեծ թափով սկսեց զարգանալ: ՀՀ և ԲՀ հարաբերությունների համար կարևոր ժամանակաշրջան էր 2007-2008 թթ., երբ Բուլղարիան դարձավ ԵՄ անդամ, իսկ Հայաստանում տեղի ունեցան նախագահական ընտրությունները, որի արդյունքում ՀՀ նախագահ դարձավ Սերժ Սարգսյանը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը քննարկել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորել Երևանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնը: Ատենախոսության

հիմնական դրույթներն իրենց արտացոլումն են գտել հեղինակի հրատարակած վեց հոդվածներում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՆՔԸ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ: Ատենախոսությունը գրված է հայերեն, բուլղարերեն, ռուսերեն, անգլերեն լեզուներով հրապարակված տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների և գիտական հետազոտությունների, մամուլի հրապարակումների, էլեկտրոնային աղբյուրների հիման վրա:

Ներկա ատենախոսության համար առանցքային սկզբնաղբյուրների շարքում առաջին հերթին հարկ է առանձնացնել Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության պատմադիվանագիտական արխիվի նյութերը:[1] Այստեղ օգտագործվել են գլխավորապես երկրորդ եվրոպական բաժնի արխիվացված փաստաթղթերը, որոնք լայնորեն լուսաբանում են միջպետական, միջկառավարական, միջխորհրդարանական դիվանագիտության բազմաթիվ դրվագներ, անդրադարձներ են կատարվում տնտեսական խնդիրներին, մանրամասներ են ներկայացվում երկկողմ մշակութային, գիտակրթական առնչությունների վերաբերյալ: Արխիվային նյութերը հնարավորություն են տալիս անմիջականորեն հասկանալ պաշտոնական այցելություններին նախորդող դիվանագիտական փոխայցելությունների, կնքված պայմանագրերի նախագծերի, դրանցում արված փոփոխությունների և երկկողմ հարաբերություններին առնչվող բազմազան այլ խնդիրների վերաբերյալ:

Արխիվային փաստաթղթերի շարքում բավական կարևոր են նաև Բուլղարիայի Հանրապետության արխիվների փաստաթղթերը[2], որոնք համընդգրկուն են դարձնում երկկողմ հարաբերությունների մանրամասները: Բուլղարական Հանրապետության արխիվի նյութերը հնարավարություն են ընձեռում նաև համեմատել Հայաստանի պատմադիվանագիտական արխիվի նյութերի հետ և կատարել ճշգրիտ եզրահանգումներ, փաստարկումներ ու ընդհանրացումներ:

---

[1] ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության պատմադիվանագիտական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ), Եվրոպայի երկրների վարչության երկրորդ եվրոպական բաժին, Փաստաթղթեր (տեղեկանքներ, հաշվետվություններ, զեկուցագրեր և այլն) հայ-բուլղարական փոխհարաբերությունների և համագործակցության վերաբերյալ, ց. 1, գ. 20, թ. 8, 9, գ. 218, թ. 62, 71, 123, գ. 220, թ. 100, 123, ց. 3, գ. 212, թ. 22, 23, 25-27, 52, 105, 107, 126, ց. 5, գ. 55, թ. 39-40, 43, 45, 47, ց. 11, գ. 29, թ. 25, 55-56, 128-130:

[2] АМВнР (Архив Министри на външните работи), д. 10, оп. 49-3, а. е. 230, л. 7, 11-13, 15, а. е. 226, л. 3, а. е. 227, л. 2.

Սկզբնաղբյուրների շարքում կարևոր են վիճակագրական գրքույկները[3] և տարեգրքերը[4], ինչպես նաև ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածուները:[5] Տնտեսական ցուցանիշների համադրման ու վերլուծության տեսանկյունից կարևորվում են ՀՀ արտաքին առևտրի ցուցանիշներին վերաբերող ժողովածուները:[6] Մեծ կարևորություն են ներկայացնում նաև ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական տեղեկագրերը:[7]

Պայմանավորված թեման ընդգրկող ժամանակաշրջանով և թեմայի համեմատաբար քիչ ուսումնասիրվածությամբ հետազոտությունները բավական սակավաթիվ են: Դեռևս խորհրդային տարիներին և դրան նախորդող շրջանում կապված Բուլղարիայում առկա հայահոծ համայնքով կան մի շարք աշխատություններ, որոնք անդրադարձներ են կատարում այնտեղ ապրող հայերի ու բուլղար ժողովրդի հետ դարավոր շփումների,

---

[3] Հայաստան, 2001, Վիճակագրական գրքույկ, Եր., 2001: Հայաստան, 2002, Վիճակագրական գրքույկ, Ե., 2002: Հայաստանը թվերով, 1992, Վիճակագրական համառոտ ժողովածու, Եր., 1994: Հայաստանը թվերով, 2003 թ., Վիճակագրական գրքույկ, Եր., 2003: Հայաստանը թվերով, 2005 թ., Վիճակագրական գրքույկ, Եր., 2005: Հայաստանը թվերով, 2006 թ., Վիճակագրական գրքույկ, Եր., 2006: Հայաստանը թվերով, 2007 թ., Վիճակագրական գրքույկ, Եր., 2007: Հայաստանը թվերով, 2008 թ., Վիճակագրական գրքույկ, Եր., 2008:

[4] Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 1995, 1996, Վիճակագրական ժողովածու, Եր, 1998: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1997, 1998), Եր, 2001: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999, 2000), Եր., 2001: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2002, Եր., 2002: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2003, Եր., 2003: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2004, Եր., 2004: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2005, Եր., 2005: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2006, Եր., 2006: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2007, Եր, 2007: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2008, Եր., 2008: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2009, Եր., 2009:

[5] Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1991-1995, Եր., 2002:

[6] Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 1999 թվականին, Վիճակագրական ժողովածու, Եր., 2000: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2000 թվականին, Վիճակագրական ժողովածու, Եր., 2001: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2002 թվականին, Վիճակագրական ժողովածու, Եր., 2003: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2003 թվականին, Վիճակագրական ժողովածու, Եր., 2004: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2004 թվականին, Վիճակագրական ժողովածու, Եր., 2005: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2005 թվականին, Վիճակագրական ժողովածու, Եր., 2006: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2007 թվականին, Վիճակագրական ժողովածու, Եր., 2008:

[7] ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական տեղեկագիր, Եր., 2003: ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական տեղեկագիր, Եր., 2006: ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական տեղեկագիր, Եր., 2008:

ինչպես նաև նրանց հայրենադարձության վերաբերյալ: Այդպիսի աշխատությունների հեղինակներ են Ա. Ալպօյաճյանը[8], Զ. Ղասաբյանը[9], Կ. Ճինզոզյանը[10], Հ. Մելիքսեթյանը[11] և այլն: Բուլղարիայում ապրող հայերի մասին տեղեկություններ են ներկայացնում Մ. Մալխասյանը[12], Ա. Ներսիսյանը[13], ինչպես նաև Բուլղարիայի հայության մասին տեղեկություններ կան բերված «Հայ սփյուռք» հանրագիտարանում:[14]

1991-2008 թթ. ընդգրկող ժամանակաշրջանի մասին առաջին ուսումնասիրությունը իրականացրել է Էդիկ Մինասյանը իր «Հայ-բուլղարական հարաբերությունները 1991-2008 թթ.,»[15] ծավալուն հոդվածում՝ ներկայացնելով երկու երկրների միջև առկա քաղաքական, դիվանագիտական, մշակութային, կրթական ու տնտեսական փոխառնչությունները: Է. Մինասյանը իր «Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն»[16] և «Հայոց նորագույն պետականության քառորդ դարը (1991-2017)»[17] աշխատություններում ևս ներկայացրել է հայ-բուլղարական հարաբերությունների ձևավորումը և զարգացման ընթացքը: Հայ-բուլղարական հարաբերությունների, Բուլղարիայում հայկական համայնքի վերաբերյալ առանձին խնդիրներ արծարծվել են Ք. Պետրոսյանի[18], Մ. Վարանդեանի[19] աշխատություններում:

Աշխատանքը շարադրելիս օգտվել ենք նաև բուլղար հեղինակների աշխատություններից՝ մանսավորապես Ժ. Ժելևի[20], Ե. Միցեվայի[21], Բ.

---

[8] Ալպօյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը, Հատոր Բ, Եր., 2015:

[9] Ղասաբյան Զ., Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության, Եր., 1989:

[10] Ճինզոզյան Կ., Հայ-բուլղարական գրական կապերի պատմությունից, Եր., 1966:

[11] Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915-1940), Երևան, 1975: Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Երևան, 1985:

[12] Մալխասյան Մ., Հայերն աշխարհում, Եր., 2007:

[13] Ներսիսյան Ա., Հայկական սփյուռքի աշխարհագրություն, Վանաձոր, 2014:

[14] «Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, Եր., 2003:

[15] Մինասյան Է., Հայ-բուլղարական հարաբերությունները 1991-2008 թթ., «Հայաստան-Բուլղարիա. անցյալը, ներկան և ապագան» գիտաժողովի զեկույցների ժողովածու, Եր., 2009, էջ 48-62:

[16] Մինասյան Է., Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Եր., 2014:

[17] Մինասյան Է., Հայոց նորագույն պետականության քառորդ դարը (1991-2017), Եր, 2018:

[18] Պետրոսյան Ք., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թթ., Եր., 2011:

[19] Վարդանեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Եր., 1992:

[20] Желев Ж., Въпреки всичко. Моята политическа биография. София, 2010.

Նիկոլովի[22] հեղինակած մենագրությունները, որոնք ներկայացնում են 1991-2008 թթ. Բուլղարիայի ներքաղաքական կյանքը ու հայության հետ շփումները: Աշխատանքում օգտագործվել են նաև տարբեր գիտական հոդվածներ, որոնք ներկայացնում են հայ-բուլղարական հարաբերությունների տարբեր ոլորտներ, ինչպես նաև դրանց առնչվող թեմաներ: Այդպիսի հոդվածներ են հեղինակել Գ. Բաղալյանը,[23] Հ. Գրիգորյանը,[24] Տ. Թորոսյանը,[25] Ա. Խաչատրյանը,[26] Գ. Կոլարովը,[27] Տ. Ղանալանյանը,[28] Հ. Մխոյանը,[29] Արթուր սարկավագ Կարապետյանը,[30] Հ. Չիլինգարյանը:[31]

Թեմայի շարադրման համար խիստ կարևոր են եղել պարբերական մամուլից վերցրված հոդվածները, որոնք ներկայացրել են ժամանակաշրջանի կարևորագույն անցուդարձները, տվել են համակողմանի գնահատական,

---

[21] Мицева Е., Арменците в България –култура и идентичнос, София, 2001.

[22] Николов, Б., ВМОРО – псевдоними и шифри 1893-1934, Звезди, 1999. Николов, Б., Вътрешна македоно-одринска революционна организация. Войводи и ръководители (1893 – 1934). Биографично-библиографски справочник, София, 2001.

[23] Բաղալյան Գ., Բուլղարիայի հայկական գաղթավայրերը (Սկզբնավորման շրջանից մինչև 20-րդ դարի զկիզբը), «Հայաստան-Բուլղարիա. անցյալը, ներկան և ապագան» գիտաժողովի զեկույցների ժողովածու, Եր., 2009, էջ 41-47:

[24] Գրիգորյան Հ., Հայ-բուլղարական զինական համագործակցությունը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, «Հայաստան-Բուլղարիա. անցյալը, ներկան և ապագան» գիտաժողովի զեկույցների ժողովածու, նշվ. աշխ., էջ 34-41:

[25] Թորոսյան Տ., Ինքնության պահպանման խնդիրը տրանսֆորմացման գործընթացներում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Եր., 2006, № 1, էջ 3-21:

[26] Խաչատրյան Ա., Հայերի մասնակցությունը բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, «Հայաստան-Բուլղարիա. անցյալը, ներկան և ապագան» գիտաժողովի զեկույցների ժողովածու, նշվ. աշխ., էջ 17-28:

[27] Կոլարով Գ., Բուլղարիայի կառավարության անդամները և խորհրդարանի պատգամավորները Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին, «Գլոբուս» վերլուծական հանդես, 2015, համար 3, էջ 33-39:

[28] Ղանալանյան Տ., «Հայերի արտագաղթը Բուլղարիայից (1950-1970-ական թթ.), «Հայագիտության հարցեր», թիվ 1, Եր., 2016, էջ 82-93:

[29] Մխոյան Հ., Բուլղարական ինքնուրույն եկեղեցու համար պայքարը Օսմանյան կայսրությունում, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու» գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու, Եր., 2016, էջ 155-164:

[30] Արթուր սրկ. Կարապետյան, Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի պաշտոնական այցը Բուլղարիա և Բուլղարահայոց թեմ, «Էջմիածին» ամսագիր, Էջմիածին, 2002, համար Զ-Է, էջ 3-17:

[31] Tchilingirian H., The Forgotten Diaspora: Bulgarian-Armenians after the end of Communism, Armenian International Magazine (AIM), Vol. 12, Issue 3, April 2001, pp. 30-36.

երբեմն կատարելով վերլուծություններ: Այդպիսի պարբերականներից են «Հայաստանի Հանրապետությունը»[32], «Ազգը»[33], «Առավոտը»[34] և այլն:

---

[32] «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, «Սնդա Սնանը, բուլղարահայ գաղութը, բարեգործությունը և մենք», թիվ 84 (429), 30 ապրիլի 1992 թ., էջ 1-2: Նույնի՝ «Հայ համայնքների համաժողովը Բուխարեստում», թիվ 113 (458), 11 յունիսի 1992 թ., էջ 1: Նույնի՝ «Վահան Փափազյանի հանդիպումները Սոֆիայում և Պլովդիվում», թիվ 79 (943), 28 ապրիլի 1994 թ., էջ 1: Նույնի՝ «Բուլղարիայի վարչապետը հայերի մասին», թիվ 16 (1136), 26 յունուար 1995 թ., էջ 1: Նույնի՝ «Հայ-բուլղարական կապերը նոր մակարդակի», թիվ 79 (1199), 9 ապրիլի 1995 թ., էջ 1: Նույնի՝ «ՀՀ նախագահը մեկնեց Բուլղարիա», թիվ 81 (1201), 11 ապրիլի 1995 թ., էջ 1: Նույնի՝ «Նախագահի այցելությունը Սոֆիա», թիվ 82 (1202), 12 ապրիլի 1995 թ., էջ 1: Նույնի՝ ««Բոյանայում» և նրանից դուրս», թիվ 84 (1204), 14 ապրիլի 1995 թ., էջ 1: Նույնի՝ ««Հայաստան» հիմնադրամը Բուլղարիայում», թիվ 27 (1465), 13 փետրուարի 1996 թ., էջ 1: Նույնի՝ «Հայաստանի և Բուլղարիայի համագործակցությունը կխորանա», թիվ 217 (1922), 8 նոյեմբերի 1997թ., էջ 2: Նույնի՝ «Բուլղարիան Ամերիկա չէ, և հայերն այնտեղից կվերադառնան Հայաստան», թիվ 71 (2028), 14 ապրիլ 1998 թ., էջ 3: Նույնի՝ «Հայաստան-Վրաստան-Բուլղարիա երկաթուղային նոր միջանցք», թիվ 252 (2209), 24 հոկտեմբերի 1998 թ., էջ 1: Նույնի՝ «Բուլղարիայի Ժողովրդական ժողովի նախագահն այցելեց Մայր աթոռ», թիվ 44 (2258), 9 մարտի 1999 թ., էջ 1: Նույնի՝ «Բացվեց «Էքսպո Բուլղարիա-99 երևանյան ցուցահանդեսը», թիվ 100 (2314), 26 մայիսի 1999 թ., էջ 3: Նույնի՝ «Հայ-բուլղարական հարաբերությունները», թիվ 234 (2448), 1 դեկտեմբերի 1999, էջ 2: Նույնի՝ «Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության նախագահների համատեղ հայտարարությունը», թիվ 235 (2449), 2 դեկտեմբերի 1999, էջ 2: Նույնի՝ «Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի պաշտոնական այցը Բուլղարիայի Հանրապետություն», թիվ 166 (3299), 6 սեպտեմբերի 2003, էջ 1,4: Նույնի՝ «Բուլղարիայի Հանրապետության նախագահ Գերոգի Պրվանովի պաշտոնական այցը Հայաստանի Հանրապետություն», թիվ 175 (3554), 2 հոկտեմբերի 2004, էջ 3: Նույնի՝ «Մենք գտնվում ենք բուլղարա-հայկական հարաբերությունների աշխուժացման փուլում», թիվ 176 (3555), 5 հոկտեմբերի 2004, էջ 1,2: Նույնի՝ «Բուլղարիայի նախագահն այցելեց Ծիծեռնակաբերդ, ԵՊՀ…», թիվ 178 (3557), 7 հոկտեմբերի 2004, էջ 1,2:

[33] «Ազգ» օրաթերթ, «Նախագահ Պրվանովը Ռոբերտ Քոչարյանին հրավիրել է Բուլղարիա», թիվ 51 (2496), 20 մարտ 2002 թ., էջ 2: Նույնի՝ «Բարեկամանում են Հայաստանի և Բուլղարիայի խորհրդարանները», թիվ 120 (3042), 30 հունիս 2004 թ., էջ 1-2: Նույնի՝ «Մտնել Եվրոպա բարեկամների հետ», թիվ 122 (3044), 2 հուլիս 2004 թ., էջ 8: Նույնի՝ ««Սահակ-Մեսրոպ» երգչախմբի փայլուն ելույթները Բուլղարիայում», թիվ 200 (3366), 4 նոյեմբերի 2005 թ., էջ 6: Նույնի՝ «Հայ-բուլղարական համագործակցության ներուժն օգտագործված չէ», թիվ 209 (3861), 14 նոյեմբերի 2007 թ., էջ 2:

[34] «Առավոտ» օրաթերթ, «Գնալ զիջումների՝ ինքնությունը չկորցնելով», https://www.aravot.am/2004/10/07/318804/ , 16.01.2019: Նույնի՝ «Ատոմակայանի «սցենարի», միջազգային պայմանագրերի մասին», https://www.aravot.am/2000/07/12/788648/ , (14.01.2019): Նույնի՝ «Բոլորս գնում ենք նույն տեղը և նույն ճանապարհով», https://www.aravot.am/2004/07/01/802583/ , (07.08.2018): Նույնի՝ «Եվս մի համաձայնագիր», https://www.aravot.am/2001/04/12/791039/, (14.01.2019):

Աշխատանքը շարադրելիս օգտվել ենք նաև հայերեն, բուլղարերեն, անգլերեն տարաբնույթ էլեկտրոնային աղբյուրներից ու հոդվածներից:[35] Այս

Նույնի՝ «Բոլոր ճանապարհները տանելու են Եվրոպա», https://www.aravot.am/2004/07/02/802673/ , (10.09.2018):

[35] Անանեան Ա., Պետունց Ա., Մամեան Դ., «Ադրբեջանի բուլղարական թղթապանակը. Ձախողվել են Բուլղարիայում օրինական գործող ՀԲԸՄ միջոցառումը խոչընդոտելու դեսպանի քայլերը», https://armenpress.am/arm/news/898721.html , (07.01.2019): ՀՀ էներգետիկ ենթակառուցվածքների և բնական պաշարների նախարարության կայք՝ http://www.minenergy.am/page/514 , (17.02.2019): «ՀՀ պաշտպանության նախարարը Բուլղարիայի դեսպանի հետ քննարկել է երկկողմ համագործակցությանն առնչվող հարցեր», http://www.mil.am/hy/news/4640 , (18.01.2019):
Հարությունյան Գ., «Վիգեն Սարգսյանը Բուլղարիայի դեսպանի հետ քննարկել է պաշտպանական գործակցությունը», https://razm.info/96408 , (15.02.2019): Հովհաննիսյան Տ., «Բուլղարիան Հայաստանում ռազմական կցորդի գրասենյակ է բացել», https://razm.info/109761 , (15.02.2019):
«Նախագահ Սերժ Սարգսյանի և Բուլղարիայի նախագահ Ռումեն Ռադևի համատեղ մամուլի ասուլիսը», https://www.president.am/hy/interviews-and-press-conferences/item/2018/02/12/President-Serzh-Sargsyan-and-President-Rumen-Radev-at-the-joint-conference-responded-to-the-questions/, (15.02.2019): Սարոյան Ն., «2017-ին Հայաստանը Բուլղարիայից գնել է ավելի քան 1000 միավոր ձեռքի գնդացիր», https://razm.info/126673, (15.02.2019): Дрехарски В., Нагорный Карабах на автомобиле глазами туриста из Болгарии, http://www.awaytravel.ru/content/%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D1%85-%D0%BD%D0%B0-%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D0%BB%D0%B5-%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0-%D0%B8%D0%B7-%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B8 , (2.22.2019) Население към 01.03.2001 г. по области и етническа група, http://www.nsi.bg/Census/Ethnos.htm, (12.08.2018). Bulgaria's government strives to keep stability amid pay demands // EU-Business, 9 October 2007, https://www.eubusiness.com/europe/bulgaria/1191900721.97/ , (16.02.2019): Daniel J. Mitchell, Bulgaria Now an Official Member of the Flat Tax Club https://www.cato.org/blog/bulgaria-now-official-member-flat-tax-club , (16.02.2019): «Spiegel online» , Gas Shortage Fallout. Bulgaria Looks to Restart Soviet-Era Reactors, http://www.spiegel.de/international/europe/gas-shortage-fallout-bulgaria-looks-to-restart-soviet-era-reactors-a-602954.html , (17.02.2019): Parliament Passes Resolution on Armenians' Mass Extermination in Ottoman Empire in 1915-1922 Period, 24.04.2015, http://www.bta.bg/en/c/DF/id/1065011, (17.02.2019): https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bu.html , (17.02.2019): http://www.sgi-network.org/2014/Bulgaria/Key_Challenges , (17.02.2019): http://www.traceca-org.org/en/home/ , (17.02.2019): https://data.worldbank.org/country/bulgaria ,(16.02.2019): https://www.unroca.org/bulgaria/report/2017/ , (14.02.2019):

բոլոր աղբյուների, մամուլի հրապարակումների և ուսումնասիրությունների շնորհիվ հնարավոր է լինում ամբողջացնել հայ-բուլղարական հարաբերությունների նշյալ ժամանակաշրջանը և կատարել ճիշտ վերլուծություններ ու եզրահանգումներ:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, եզրակացություններից ու օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից: Ընդհանուր ծավալը կազմում է համակարգչային 184 էջ:

Ներածությունում հիմնավորված է ատենախոսության թեմայի արդիականությունը, ներկայացված են հետազոտության նպատակն ու խնդիրները, գիտական նորույթը, մեթոդաբանական հիմքը, կիրառական նշանակությունը, ժամանակագրական շրջանակը, աղբյուրագիտական հենքը և հիմնախնդրի ուսումասիրվածության աստիճանը:

Առաջին գլուխը՝ «ՀԱՅ-ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ», բաղկացած է երեք ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Երկկողմ քաղաքական ու դիվանագիտական հարաբերությունների ձևավորումը և զարգացումը (1991-1998 թթ.)», անդրադարձ է կատարվել 1991-2008 թթ. Բուլղարիայի կողմից Հայաստանի անկախության ճանաչմանը, երկու երկրների միջև դիվանագիտական կապերի հաստատմանը, միջպետական, միջխորհրդարանական, միջկառավարական հանդիպումներին և քննարկումներին: Կարևորվում է միջպետական պայմանագրերի դերակատարությունը, հատկապես 1995 թ. ՀՀ և ԲՀ միջև կնքված բարեկամական հարաբերությունների և համագործակցության մասին պայմանագիրը: Հայաստանի և Բուլղարիայի միջև հարաբերությունները վերլուծվել են նաև միջազգային համագործակցության դիտանկյունից՝ մասնավորապես այնպիսի միջազգային կառույցներում, ինչպիսիք են ՄԱԿ-ը, ԵԱՀԿ-ն, ՍԾՏՀ-ն և այլն: Վեր է հանվել նաև երկու երկրների հարաբերություններում առկա բացերը և զարգացման տեսլականը:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Հայ-բուլղարական միջպետական հարաբերությունների զարգացումը (1998-2008 թթ.)», ներկայացվել է Ռոբերտ Քոչարյանի կառավարման տարիներին ԲՀ հետ հարաբերությունները, քննարկվել է երկկողմ փոխառնչությունները քաղաքական գործակցության

տարբեր ոլորտներում: Կարևորվել է Լեռնային Ղարաբաղի խնդրում Բուլղարիայի դիրքորոշումը: Ուսումնասիրվել է միջազգային կառույցներում երկու երկրների փոխգործակցությունը: Այս առումով շեշտվել է ՀՀ համար Բուլղարիայի կարևորությունը որպես Արևելյան Եվրոպայում կարևորագույն գործընկեր երկիր: Վերլուծության է նթարկվել երկկողմ խորհրդարանական, միջկառավարական փոխգործակցության արդյունքները:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Հայ-բուլղարական եկեղեցական կապերը երկու երկրների միջպետական հարաբերությունների ամրապնդման համատեքստում (1991-2008 թթ.)», վեր են հանվել հայ և բուլղար ժողովուրդների եկեղեցական հարաբերությունները: Դրանք կարևորվել են երկու երկրների միջպետական հարաբերությունների ամրապնդման համատեքստում: Երկկողմ եկեղեցական հարաբերությունները բավական ակտիվ էին, որը պայմանավորված էր միջպետական հարաբերությունների բարձր մակարդակով: Եկեղեցին հատկապես մասնակցում էր կրթական, լուսավորական, մշակութային, եկեղեցական տարաբնույթ խնդիրների կարգավորմամբ, ինչը մեծ ներդրում էր հայ-բուլղարական երկկողմ հարաբերություններում: Ներկայացվել է նաև Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. կաթողիկոսի Բուլղարիա այցելության, ինչպես նաև 1994 թ. սկսած երկու երկրների միջպետական հարաբերությունների այն ոլորտները, որոնք արժանացել են նաև եկեղեցու հայրերի ուշադրությանը և քննարկման առարկա են դարձել բազմաբնույթ հանդիպումների ժամանակ: Հայ-բուլղարական եկեղեցական ակտիվ հարաբերությունները շաղկապվել են Բուլղարիայում հայկական եկեղեցու ակտիվ գործունեության հետ, որը, անշուշտ, մեծապես նպաստում էր տեղի հայկական համայնքի կազմակերպմանը:

Երկրորդ գլուխը՝ «ՀԱՅ-ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ», բաղկացած է երկու ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Առևտրատնտեսական կապերի հաստատումը և զարգացումը» ներկայացվել է հայ-բուլղարական առևտրատնտեսական կապերի ձևավորման և զարգացման ընթացքը: Վերլուծության է ենթարկվել անցումային շրջանում գտնվող երկու պետությունների տնտեսական զարգացման ուղղությունները: Համեմատական և վերլուծական մեթոդներով փորձ է կատարվել վեր հանել երկու երկրների տնտեսությունների զարգացման առանձնահատկությունները և նմանությունները: Ուսումնասիրության առարկա է դարձել երկու երկրների առևտրաշրջանառության ծավալները, դրանց զարգացման տեմպերը և

ցուցանիշները: Շեշտվել է երկու երկրների տնտեսությունների մեջ առկա խնդիրները և առևտրատնտեսական զարգացմանը խոչընդոտող գործոնները: Կարևորվել է 1994 թվականից երկկողմ դիվանագիտական շփումների ակտիվացումը որպես տնտեսությանը խթանող գործոն: Քննվել են երկկողմ միջպետական պայմանագրերը, համաձայնագրերն ու կոնվենցիաները, որոնք հսկայական դեր ունեցան առևտրաշրջանառության աճի վրա:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Միջկառավարական մարմինների ձեվավորումը և գործունեությունը», ներկայացվել է երկկողմ առևտրաշրջանառության մեջ առկա հավասարակշռության խախտումը, քանզի Բուլղարիան մի քանի անգամ ավել էր արտահանում Հայաստան, քան Հայաստանը Բուլղարիա: Ըստ տարիների անդրադարձներ են կատարվել առևտրի ցուցանիշներին, ցույց են տրվել արտահանման և ներմուծման ուղղությամբ աճի տեմպերը: Բուլղարիայի և Հայաստանի տնտեսական հարաբերություններում կարևորվել են մի շարք ոլորտներ, որոնք էին թեթև արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, էներգետիկան, տուրիզմը և այլն:

Երրորդ գլուխը՝ «ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅ-ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ», բաղկացած է երկու ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Բուլղարահայ համայնքի դերը ՀՀ և ԲՀ հարաբերություններում», ներկայացվել է հայկական համայնքի դերակատարությունը Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության հարաբերություններում: Վերլուծության է ենթարկվել ՀՀ անկախացումից հետո Բուլղարիայի հայկական համայնքի կարևոր դերակատարություն, որի շնորհիվ ամրապնդվել են ԲՀ և ՀՀ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, գիտակրթական հարաբերությունները: Հայկական համայնքը մեծապես նպաստել է երկու ժողովուրդների հարաբերությունների խորացմանն ու կայացմանը, ինչպես նաև բուլղարներին հաղորդակից է դարձրել հայության խնդիրներին: Հայ-բուլղարական քաղաքական շփումների առանցքում կարևորվել է հայկական համայնքի դերը, որն ավելի ու ավելի առանցքային էր դառնում երկկողմ հարաբերություններում:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Համագործակցությունը մշակույթի, գիտության, կրթության ոլորտներում», քննվել է հայ-բուլղարական համագործակցությունը գիտության, կրթության, առողջապահության

ոլորտներում և ամբողջացվել է երկկողմ հարաբերությունների ողջ համալիրը: Ներկայացվել է գիտության և կրթության ոլորտում համագործակցության համաձայնագրերը, փոխադարձ այցելությունները և ձեռք բերված արդյունքները: Կարևորվել է մշակույթի բնագավառում ձեռք բերված հաջողությունները, որտեղ հսկայական էր Սնդա Սևանի ազդեցությունը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ, ամփոփելով ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ու եզրահանգումները, նշվել է, որ.

1. Հայ-բուլղարական հարաբերությունները 1991-1998 թթ. բավական ակտիվ զարգացում ապրեցին: Դրանք ընգրկեցին կյանքի տարբեր ոլորտներ ներառելով, ինչպես արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը, այնպես էլ տնտեսական, մշակութային, հասարակական գործընթացները: Հայ-բուլղարական միջպետական հարաբերությունների զարգացման համար խիստ կարևոր էր հայկական համայնքի և տեղի հայկական կառույցների առկայությունը, որոնք լրացուցիչ խթան էին ստեղծում երկկողմ հարաբերությունների ձևավորման ու զարգացման գործում: Անշուշտ, երկկողմ հարաբերությունների մեջ կարևոր էր նաև ԼՂ հակամարտության նկատմամբ Բուլղարիայի ունեցած հավասարակշիռ մոտեցումը: Նույն կերպ Հայաստանը կարևորում էր նաև Բալկաններում կայունության պահպանմանը և այս հարցում իր աջակցությունն էր հայտնում Բուլղարիայի կառավարող շրջաններին: Սակայն, հարկ է նշել, որ երկկողմ հարաբերությունները այս տարիներին երբեմն դանդաղում էին, ինչը գլխավորապես պայմանավորված էր երկու երկրների քաղաքական ճգնաժամերով: Այնուամենայնիվ, 1991-1998 թթ. Բուլղարիայի և Հայաստանի միջև հարաբերությունների ձևավորումը և զարգացումը հիմք հանդիսացան հետագա շրջանում դրանց առավել ամրապնդմանն ու առաջընթացին:

2. 1998-2008 թթ. հայ-բուլղարական դիվանագիտական հարաբերությունները ակտիվորեն զարգացան և նոր նվաճումներ արձանագրեցին: Այս առումով, սակայն հարկ է նշել, որ թեև հայ-բուլղարական հարաբերությունները ունեն բավական բարձր մակարդակ և տեղի են ունենում ակտիվ փոխայցելություններ միջխորհրդարանական, միջկառավարական մակարդակով, ակտիվ շփումներ ունեն նաև երկու երկրների նախագահները և կառավարությունների ղեկավարները, այնուամենայնիվ այստեղ կան բազմաթիվ անելիքներ: Թեև Արևելյան Եվրոպայում Բուլղարիան ՀՀ կարևորագույն գործընկերներից է, սակայն եթե հաշվի առնենք այստեղ

հայահոծ համայնքի առկայությունը, ապա կարող ենք փաստել, որ միայն որոշ չափով է օգտագործվում երկկողմ հարաբերությունների ներուժը:

3. Հայ և բուլղար եկեղեցական հարաբերությունները ունեն բավական ամուր հիմքեր և զարգացման մեծ տեսլական: Եկեղեցական հարաբերությունները ներառում են մի շարք հոգևոր և քաղաքական բնագավառներ և մեծապես նպաստում են երկու երկրների հոգևոր, դիվանագիտական, քաղաքական հարաբերությունների զարգացմանը: Հայ-բուլղարական եկեղեցական հարաբերությունների կարևորագույն կողմերից է նաև Բուլղարիայի հայկական համայնքի պահպանման խնդիրը, որը հիմնականում իրականացվում է Հայ առաքելական եկեղեցու, տեղի հայկական եկեղեցական հաստատությունների միջոցով:

4. Այս տարիներին հայ-բուլղարական առևտրատնտեսական համագործակցությունը աշխուժացնելու նպատակով կազմակերպվում էին գործարար տեղեկատվության փոխանակում. մասնավորապես գործարարների փոխադարձ այցերը, գործարար համաժողովները, ցուցահանդեսների կազմակերպումը: Գյուղատնտեսության ոլորտում հայ-բուլղարական համագործակցությունը սկսվել է դեռևս 1995 թ.-ին՝ երկու երկրների կառավարությունների միջև ստորագրված անասնաբուժության և բույսերի ֆիտոսանիտարական կարանտինի բնագավառում համագործակցության մասին կոնվենցիաներով: Այդ փաստաթղթերի շրջանակներում երկու երկրների համապատասխան ծառայությունների միջև պարբերաբար կատարվում էր անհրաժեշտ տեղեկատվության փոխանակում: Հայաստանի և Բուլղարիայի միջև էներգետիկ բնագավառում համագործակցությունը կրում էր ինչպես երկկողմ, այնպես էլ բազմակողմ բնույթ: Բազմակողմ համագործակցությունը իրականացվում էր ՍԾՏՀ-ի և Սևծովյան տարածաշրջանային էներգետիկ կենտրոնի ծրագրերի շրջանակներում: ՍԾՏՀ շրջանակում երկրները մասնակցում էին էլեկտրաէներգետիկ օղակ ստեղծելու նախագծի աշխատանքներին: Հայաստանի և Բուլղարիայի միջև առևտրատնտեսական համագործակցության զարգացման համար ձևավորված էր անհրաժեշտ իրավապայմանագրային դաշտ, այդուհանդերձ, առևտրաշրջանառության ծավալները դեռևս հեռու էին ցանկալի մակարդակից: Բուլղարիայի հետ հարաբերություններում գոյություն ունեն օբյեկտիվ երկու դժվարություններ. արտադրվող ապրանքների նույնություն, նաև հաղորդակցության միջոցների խնդիր: Օպտիմալը լաստանավային կապը կլիներ, բայց ներկայումս

Բուլղարիայի հետ կապ է հաստատված ավտոմոբիլային ճանապարհով, հիմնականում Թուրքիայի տարածքով, ինչը տնտեսական բարձր արդյունքներ արձանագրելու համար բացասական հանգամանք է:

5. 1991-1998 թթ. սկսեցին ձևավորվել և աստիճանաբար զարգանալ հայ-բուլղարական առևտրատնտեսական կապերը: Սկզբնական շրջանում այն փոքր չափերի էր և չէր արտահայտում երկու երկրների տնտեսական ներուժը: Դա պայմանավորված էր մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքներով: Մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետությունը նոր էր ձևավորվում, իսկ Բուլղարիան նոր կառավարման համակարգի էր անցնում: Երկու երկրները գտնվում էին ծանր տնտեսական իրավիճակում, տնտեսության բազմաթիվ ճյուղեր չէին աշխատում, չկային հաղորդակցության համար անհրաժեշտ ճանապարհներ, որի հիմնական պատճառը ՀՀ շրջափակումն էր: Երկու երկրների տնտեսություններում առկա էին համանման մի շարք խնդիրներ, որոնք անհրաժեշտ էր լուծել տնտեսական և հատկապես առևտրի ծավալները մեծացնելու համար: Բուլղարիայում և Հայաստանում անդադար տեղի էին ունենում կառավարությունների փոփոխություններ, որոնք չէին կարողանում լուծել իրենց առջև ծառացած տնտեսական խնդիրները: Իրականացված փոփոխությունները ամբողջությամբ չէին լուծում տնտեսական անկումը, իսկ երբեմն էլ բացասական ազդեցություն էին ունենում: Սակայն սկսած 1994 թ. երբ Հայաստանի և Բուլղարիայի միջև հաստատվեցին կայուն դիվանագիտական հարաբերություններ տնտեսական համագործակցությունը սկսեց ակտիվանալ: Սրան հատկապես նպաստեցին միջպետական պայմանագրերը, համաձայնագրերն ու կոնվենցիաները, որոնք հսկայական դեր ունեցան առևտրաշրջանառության աճի վրա: Այս տարիներին Բուլղարիան Հայաստանի համար դարձավ Արևելյան Եվրոպայում համար մեկ առևտրային գործընկերը՝ առաջ անցնելով նույնիսկ տարածաշրջանի ԱՊՀ երկրներից:

6. Բուլղարիան կայուն գործընկեր էր Հայաստանի համար Արևելյան Եվրոպայում, իսկ Հայաստանը Բուլղարիայի համար Կովկասում: Առևտրին խոչընդոտող իրավական խնդիրների լուծումը սկսած 1994 թ. հնարավորություն տվեց մեծացնել առևտրի աճի տեմպերը: Այդ համաձայնագրերի կնքումը, տնտեսությունը կարգավորող պաշտոնյաների հանդիպումները անմիջապես զգացնել տվեցին իրենց տնտեսական ցուցանիշներով: Սակայն առևտրաշրջանառության մեջ կար և հետագայում էլ պահպանվեց արտահանման ու ներկրման հավասարակշռության խախտումը:

Հայաստանը մի քանի անգամ ավելի պակաս էր արտահանում Բուլղարիա, քան ներկրում էր: Դա հիմնականում պայմանավորված էր Հայաստանի տնտեսական ներուժի թուլությամբ և այն հանգամանքով, որ Հայաստանում արտադրվող ապրանքներիը նույն հաջողությամբ արտադրվում էին նաև Բուլղարիայում: Այնուամենայնիվ, հաղորդակցության ուղիների կարգավորումը, բարձր մակարդակի մի շարք հանդիպումները կայուն զարգացման հնարավորություններ ընձեռեցին երկու երկրներին և հիմք հանդիսացան առևտրատնտեսական նոր մարմինների ստեղծման ու դրանց գործունեության համար:

7. Երկու երկրները համագործակցելու էին մարզիչների ուսուցման, սպորտային գիտությամբ և մանկավարժությամբ զբաղվող անձանց որակավորման բարելավման փոխանակման ասպարեզում: Միմյանց աջակցում էին նաև գիտնականները, հետազոտողները, փորձագետները և մարզիչները: Երկկողմ համաձայնագրով սահմանվում էր նաև, որ կողմերը կաջակցեին գիտական աշխատություններին, բարձրակարգ սպորտում վերջին ձեռքբերումների, սպորտային ախտորոշումների, բժշկական և կենսաբանական աջակցության մեթոդների և բարձրակարգ մարզիկների մարզման ժամանակ ժամանակակից գիտական սարքավորումների օգտագործման մասին տեղեկության փոխանակմանը: Այսպիսով ՀՀ և ԲՀ հարաբերություններում կարևորագույն ոլորտներ էին մշակույթը, գիտությունը, կրթությունը, սպորտը, որոնք ամբողջացնում էին հարաբերությունները և ցույց էին տալիս երկու երկրների շփումների լայն ասպարեզը: Երկու երկրները հաջողությամբ իրականացնում էին մի շարք միջոցառումներ գիտակրթական ոլորտում, մշակույթի բնագավառում: Տեղի էին ունենում ոլորտներին առնչվող մի շարք միջոցառումներ, որոնք սերտացնում էին երկու ժողովուրդներին, միմյանց հաղորդակից դարձնում Հայաստանի և Բուլղարիայի պատմությանը, մշակույթին: Առանձնակի կարևոր էին կրթության բնագավառում կնքված պայմանագրերը և համաձայնագրերը, որոնք փորձի փոխանակման և կրթության արդյունավետության բարձրացման կարևոր գործոններ էին: Հայ-բուլղարական հարաբերություններում կարևոր էին գրական շփումները, որոնք բազմադարյան պատմություն ունեին և հաջողությամբ շարունակվեցին նաև հետխորհրդային տարիներին և դա հատկապես դրսևորվեց գրականության թարգմանություններով և գրական արժեքներին միմյանց հաղորդակից դարձնելով:

8. Բուլղարահայ համայնքը հսկայական դեր էր խաղում Հայաստանի և Բուլղարիայի հարաբեություններում՝ նպաստելով երկու երկրների մերձեցմանը, միջպետական շփումներին, տնտեսական հարաբերությունների խորացմանը: Ունենալով մի շարք կառույցներ բուլղարահայ համայնքը էական դեր է ունենում տարածաշրջանի այլ երկրներում ապրող հայերի կազմակերպական խնդիրները կարգավորելիս: Պարբերաբար Բուլղարիայի տարբեր քաղաքներում հայկական կառույցները համաժողովներ էին հրավիրում: Լինելով Բուլղարիայում ապրող հնագույն համայնքներից՝ բուլղարահայերը մասնակցում էին երկրի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, գիտական, կրթական կյանքին, իրենց նպաստն էին բերում Բուլղարիայի զարգացման գործում: Արձանագրված հաջողություններին զուգահեռ կային նաև մի շարք խնդիրներ, որոնք լուծումներ էին պահանջում: Բուլղարահայությունը իր վրա էր կրում տեղի սոցիալական խնդիրները և ստիպված էր պայքար մղել Բուլղարիայում ապրող հսկայածավալ թուրքական համայնքի դեմ, որը հաճախ հակահայ գործունեություն էր իրականացնում: Հայության առջև ծառացած քաղաքական խնդիրներից էր հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը Բուլղարիայում և բնակչության շրջանում դրա մասին տեղեկացվածության ապահովումը: Ցավոք, սոցիալական խնդիրները, որոնք առկա էին Բուլղարիայում վնասում էին հայկական համայնքի ամբողջականության պահպանմանը և պատճառ էին դառնում տեղի հայության այլ երկրներ տեղափոխվելուն:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները ներկայացված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության միջև երկկողմ քաղաքական ու դիվանագիտական հարաբերությունների ձևավորումը և զարգացումը (1991-1998 թթ.), «Ակունք», գիտական հոդվածների ժողովածու, N 3 (19), Եր., 2018, էջ 99-114:
2. Հայ-բուլղարական միջպետական հարաբերությունների զարգացումը (1998-2008 թթ.), «Պատմություն և մշակույթ», Եր., 2018, էջ 115-127:
3. Հայ-բուլղարական եկեղեցական հարաբերությունները երկու երկրների միջպետական կապերի ամրապնդման համատեքստում (1991-2008 թթ.), «Էջմիածին», համար Ժ, Էջմիածին, 2018, էջ 129-137:

4. Հայ-բուլղարական տնտեսական փոխգործակցությունը 1998-2008 թթ. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» N 1, Եր., 2019, էջ 211-216:
5. Բուլղարահայ համայնքը և նրա դերը Հայաստանի Հանրապետության և Բուլղարիայի Հանրապետության հարաբերություններում (1991-2008 թթ.), «Բանբեր հայագիտության», N 1(19), Եր., 2019, էջ 150-158:
6. Բուլղարիայի դիրքորոշումը Լեռնային Ղարաբաղի խնդրում, «Հայկական բանակ», N 1 (99), Եր., 2019, էջ 69-80:

БАГДАСАРЯН СЕРГЕЙ АРТУРОВИЧ
АРМЯНО-БОЛГАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ 1991-2008 ГГ.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01«История Армении»

Защита состоится 9-го июля 2019 г., в 14^{00} на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории Национальной академии наук РА (0019,Ереван, проспект Маршала Баграмяна24/4).

РЕЗЮМЕ

В данной научной работе исследуются армяно-болгарские отношения на основе архивных документов и других материалов, начиная с 1991 по 2008 годы. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованных источников и литературы.

Во введении обосновывается актуальность диссертации, цель и задачи исследования, научная новизна, основы методологии, хронологическая структура, ресурсная база, которая придаёт особую значимость работе и в применении исследования.

В первой главе рассматривается период 1991-2008 гг. Признание Болгарией независимости Армении, установление дипломатических связей между двумя странами, межгосударственные, межпарламентские, межправительственные встречи и дискуссии. Подчеркивается роль межправительственных соглашений, принимая во внимание 1995 год Договор о дружбе и сотрудничестве между Республикой Армения и Болгарией. Также были проанализированы отношения между Арменией и Болгарией с точки зрения международного сотрудничества, особенно в таких международных структурах, как ООН, ОБСЕ, ЧЭС и так далее. Были пересмотрены недоработки и в отношениях между двумя странами.

Во второй главе рассматривается процесс становления и развития армяно-болгарских торгово-экономических отношений. Проанализированы тенденции экономического развития двух стран в переходный период. Сравнительными и аналитическими методами была сделана попытка выявить особенности экономического статуса двух стран. Предметом исследования стали

торгово-экономические отношения между двумя странами, их темпы и развитие. Были подчеркнуты проблемы, существующие в экономике двух стран, а также факторы, препятствующие развитию торговли и экономики. Следует отметить и тот факт, что в 1994 году произошла активизация двусторонних дипломатических контактов, способствующих развитию экономике. Далее были рассмотрены межправительственные двусторонние соглашения, соглашения и конвенции, которые сыграли огромную роль в росте торговли. Представлено и нарушение договора о двустороннем товарообороте, так как Болгария в Армению несколько раз больше экспортировала товары, чем Армения в Болгарию. Согласно торговым данным, годы отражались в темпах роста экспорта и импорта. В экономических отношениях Болгарии и Армении был выделен ряд сфер, таких как легкая промышленность, сельское хозяйство, энергетика, туризм и т. д.

В третьей главе представлена роль армянской общины в отношениях между Республикой Армения и Республикой Болгария. После обретения независимости Армении армянская община внесла свою определенную роль в Болгарии, благодаря чему были укреплены политические, экономические, культурные и научно-образовательные отношения между РА и РБ. Армянская община внесла большой вклад в углубление и развитие отношений между двумя народами, приобщая болгарский народ к проблемам армян. В центре армяно-болгарских политических контактов была подчеркнута роль армянской общины, которая играет ключевую роль в двусторонних отношениях.

В заключении, были обсуждены армяно-болгарское отношения в сфере науки, образования и здравоохранения, также был изучен и завершен весь комплекс двусторонних отношений.

В заклчючениях диссертационной работы представлены соответствующие выводы.

BAGHDASARYAN SERGEY ARTUR
ARMENIAN-BULGARIAN RELATIONS IN 1991-2008

Dissertation for the degree of Candidate of History on the specialization of "History of Armenia" 07.00.01.

The defense of the dissertation will be held on July 9 ,2019,14^{00} at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SCC RA at the institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Avenue 24/4).

SUMMARY

In the dissertation, the Armenian-Bulgarian relations in 1991-2008 have been examined on archival documents and other materials. The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusions and a list of used primary sources and literature.

In the introduction, the relevance of the dissertation topic is substantiated, the purpose and issues of the research, scientific novelty, methodological basis, applied significance, chronological framework, source base, and level of study of the issue are presented.

The first chapter touches upon the 1991-2008 events – Bulgaria's recognition of Armenia's independence, establishment of diplomatic ties between the two countries, interstate, inter-parliamentary, intergovernmental meetings and discussions. The role of intergovernmental agreements is highlighted, especially the Treaty of Friendship and Cooperation between the Republic of Armenia and the Republic of Bulgaria ratified as of 1995. The relations between Armenia and Bulgaria have also been analyzed from the standpoint of international cooperation, particularly in such international structures as the UN, the OSCE, the BSEC, etc. The gaps and vision of development in the relations between the two countries have also been revealed.

In the second chapter the process of formation and development of Armenian-Bulgarian trade and economic relations are presented. The economic development trends of the two countries in the transitional period have been analyzed. By comparative and analytical methods an attempt has been made to reveal

the development peculiarities and similarities of the economies of the two countries. The volume of trade circulation between the two countries, their pace of development and indicators have become a subject of study. The problems existing in the economies of the two countries and the factors hampering trade and economic development are emphasized. The activation of bilateral diplomatic contacts in 1994 as factors promoting the economy is highlighted. The intergovernmental bilateral contracts, agreements and conventions have been examined, which have played a huge role in the growth of trade circulation. The violation of the balance existing in bilateral trade circulation is presented, as Bulgaria has exported to Armenia several times more than Armenia to Bulgaria. References have been made by years to trade indicators, the growth paces in exports and import have been shown. In the economic relations of Bulgaria and Armenia, a number of spheres, such as light industry, agriculture, energy, tourism, etc., have been highlighted.

In the third chapter the role of the Armenian community in the relations between the Republic of Armenia and the Republic of Bulgaria are presented. The role of the Armenian community of Bulgaria after the independence of the Republic of Armenia has been analyzed, thanks to which the political, economic, cultural and scientific-educational relations of the RB and the RA have been strengthened. The Armenian community has greatly contributed to the deepening and development of the relations between the two peoples, as well as introduced the Bulgarians with the problems of the Armenians. The role of the Armenian community which plays even greater role in bilateral relations is highlighted within the axis of the Armenian-Bulgarian political contacts.

The Armenian-Bulgarian cooperation in the spheres of science, education and health has also been examined and the entire complex of bilateral relations has been made holistic.

The conclusion summarizes the main findings of the research.